

The Jurisprudential Study of the Conditionality of the Occurrence of Crime Assistance in Title Verity of Assistance with an Emphasis on the Rule Functions of Assistance in Sin in the Cyberspace

Mohsen Naderi¹ | Aliakbar Izadifard² | Mohammadmehdi Zarei³

1. MA, Department of Jurisprudence and Islamic law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: mnnnnarsenal9085@gmail.com
2. Corresponding Author, Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: izadifard@umz.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: m.zarei@umz.ac.ir

Abstract

Different sins from the view point of the amount of villainy are not equal and have the degrees of severity and weakness. It is possible that other people including natural or legal ones facilitate the preliminaries of committing an unlawful action to perform a crime and provide the base of committing an illegal act that is called “crime assistant” and the committed act is referred to as “crime assistance”. Some jurists consider that the conclusion of the occurrence by mubāshir (perpetrator) (the occurrence of assisted crime) is a condition of title verity of assistance of crime, and from the view point of other jurists, this condition is not considered to be valid. The present research has been performed through descriptive-analytical method and by referring to jurisprudence books and jurists’ opinions along with justification, explanation, reasoning and inference. The finding of the present research includes total opinions of jurists and existing settlement of disputes in “conditionality crime assistance occurrence”. Therefore, considering the severity and weakness of the amount of sin indecency and it’s negative effect on psychological security of society, particularly in the cyberspace, the judicial courts are allowed and authorized, considering two criteria of intention of people and their knowledge and attention on the possibility of the occurrence of crime in the real world and or (internal or external) preventive factors of crime occurrence in the real world, in some cases, to consider the assistance of crime as the subject to crime assistance occurrence and in relation to some other crimes and legal and lawful sins do not consider the occurrence of assisted crime as criterion.

Keywords: assistance, sin, assistant, assisted, what is assisted in.

Cite this article: Naderi, M., Izadifard, A., & Zarei, M. (2024). The Jurisprudential Study of the Conditionality of the Occurrence of Crime Assistance in Title Verity of Assistance with an Emphasis on the Rule Functions of Assistance in Sin in the Cyberspace. *Jurisprudence and the Fundamentals of the Islamic Law*, 57 (1), 95-116. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jjfil.2024.375916.669674>

Article Type: Research Paper

Received: 30-Apr-2024

Received in revised form: 27-Jul-2024

Accepted: 29-Jul-2024

Published online: 25-Oct-2024

بررسی فقهی شرطیت تحقق معان علیه در صدق عنوان اعانت

با تاکید بر کارکردهای قاعده اعانت بر اثم در فضای مجازی

محسن نادری^۱ | علی اکبر ایزدی فرد^۲ | محمد مهدی زارعی^۳

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: mnnnnarsenal9085@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: izadifard@umz.ac.ir
۳. دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: m.zarei@umz.ac.ir

چکیده

گناهان مختلف، از نظر میزان قبح یکسان نبوده و دارای شدت و ضعف هستند. ممکن است برای تحقق گناه، اشخاص دیگری اعم از حقیقی یا حقوقی مقدمات وقوع حرام را تسهیل و زمینه را برای ارتکاب عمل نامشروع فراهم کنند که اصطلاحاً به این افراد «معین» و به عمل ارتكابی «اعانت بر اثم» گویند. برخی از فقها تحقق نتیجه توسط مباشر (وقوع معان علیه) را شرط صدق عنوان اعانت بر اثم دانسته‌اند و از نظر بعضی دیگر، این شرط معتبر نیست. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و مراجعه به کتب فقهی و آراء فقها، همراه با توجیه، تبیین، استدلال و استنتاج است. یافته این پژوهش؛ جمع آرای فقها و حل اختلاف موجود در «شرط بودن تحقق معان علیه» است. بدین صورت که با توجه به شدت و ضعف میزان قبح گناه و تاثیر منفی آن بر امنیت روانی جامعه به ویژه در فضای مجازی، محاکم قضایی مخیر خواهند بود با توجه به دو ضابطه قصد و نیت اشخاص و علم و التفات آن‌ها نسبت به امکان وقوع اثم در عالم خارج و یا عامل (بیرونی یا درونی) بازدارنده از وقوع اثم در عالم خارج در برخی از موارد؛ اعانت بر اثم را منوط به تحقق معان علیه بدانند و نسبت به برخی جرایم و گناهان شرعی و قانونی وقوع معان علیه را ملاک ندانند.

کلیدواژه‌ها: اعانت، اثم، معان، معاونت در جرم، معان علیه، معین.

استناد: نادری، محسن، ایزدی فرد، علی اکبر، و زارعی، محمد مهدی (۱۴۰۳). بررسی فقهی شرطیت تحقق معان علیه در صدق عنوان اعانت: با تاکید بر کارکردهای قاعده اعانت بر اثم در فضای مجازی. فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۵۷ (۱)، ۹۵-۱۱۶.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۱

© نویسندگان

بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۰۶ DOI: <https://doi.org/10.22059/jjfil.2024.375916.669674>

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۸

انتشار: ۱۴۰۳/۰۸/۰۴

مقدمه

قاعده اعانت بر اثم از جمله قواعد فقهی کاربردی است. امروزه اعم از فضای حقیقی و فضای مجازی موارد فراوانی را می‌توان مشاهده نمود که تحت شمول این قاعده قرار گرفته و حکم حرمت بر آن‌ها بار می‌شود؛ مثلاً شخصی اقدام به تولید فیلم‌های مستهجن نماید و آن را در فضای مجازی برای بازدید افراد منتشر کند و یا تارنما (website) برای شرط‌بندی تاسیس نموده و ابزار قمار را برای دیگران فراهم کند.

برای تحقق قاعده مذکور، اوصاف مختلفی توسط برخی از فقها عنوان شده و در مقابل، لزوم وجود بعضی از این اوصاف مورد تردید برخی دیگر از فقها قرار گرفته است. از جمله ویژگی‌هایی که محل اختلاف بوده و در صدق عنوان اعانت بر اثم موثر است؛ کفایت انجام مقدمات توسط معین یا لزوم تحقق معان علیه است تا بتوان عنوان اعانت بر اثم را بر فعل و یا ترک فعل فرد یاری‌کننده بار نمود. با توجه به این که عنوان قاعده مذکور، اعانت بر اثم است؛ در صورت نبود اثم، اعانتی بر آن شکل می‌گیرد؟ آیا باید در همه موارد، معان علیه که امر حرامی است در عالم خارج ایجاد شود؛ تا اعانت محقق شود یا در برخی از موارد احتمال وقوع اثم برای صدق عنوان اعانت کفایت می‌کند؟ ضابطه ای که بتوان بر اساس آن قایل به تفصیل در موارد و مصادیق مختلف شد کدام اند؟ پژوهش حاضر به بررسی این مسئله می‌پردازد و در صدد پاسخ به سوالات مذکور از طریق نقل اقوال فقها و بررسی دلایل آن‌ها است و در نهایت در جمع نظر دو دسته اخیر برای از بین بردن این اختلاف، قایل به تفصیل شده است.

پیشینه پژوهش

پژوهشگران به موضوع تحقق نتیجه در اعانت بر اثم پرداخته‌اند. از جمله؛ زند اقطاعی، فاطمه در مقاله ای تحت عنوان «بررسی فقهی و حقوقی اعانه بر اثم در فضای سایبر با راهبرد پیشگیری» تحقق نتیجه خارجی را شرط صدق اعانت دانسته و صرف مساعدت را کافی نمی‌داند. دلیل بر این مدعا، ظاهر آیه تعاون و معنای لغوی اعانت می‌باشد؛ چرا که در صورت عدم تحقق فعل مساعدت معنا ندارد. (زند اقطاعی، ۱۳۹۸: ۴۳)

پیرمردیان، سیدمحمدرضا، در پژوهشی تحت عنوان «حرمت اعانه بر اثم و اعانه به ظالم در رسانه‌های خبری و مطبوعات از دیدگاه فقه اسلامی و با تأکید بر اندیشه فقهی امام خمینی (ره)» بیان می‌کند اگر مخاطبان رسانه‌های جمعی، رفتاری را بشنوند و یا مشاهده کنند و مطلبی را بخوانند، که احتمال تقلید از رفتارهای مجرمانه را در آن‌ها تقویت کند، در این صورت رسانه خبری معین بر اثم است. (پیرمردیان، ۱۳۹۴: ۶۷)

شیخ الاسلامی، محمدعلی، در مقاله ای با عنوان «واکاوی معنا و مفهوم اعانه بر اثم در آرای فقهای امامیه» ملاک در صدق عنوان اعانت را بناء بر اقوال فقها و از جهت این که از جمله موضوعات خارجیه است «عرف» می‌داند و معتقد است وقوع معان علیه در خارج شرط تحقق اعانت بر اثم نخواهد بود. (شیخ الاسلامی، ۱۳۹۴: ۱۵۶)

احدی سیف الله، فخعلی محمد تقی، در مقاله خود «پژوهشی در دلالت عبارت قرآنی لا تعاونوا علی الاثم و العدوان بر حرمت اعانت بر اثم و عدوان» عنوان می‌کنند؛ اعانت و معاونت بر اثم تفاوتی به لحاظ معنایی نداشته و با استناد به آیه ۲ سوره مبارکه مائده حکم حرمت بر اعانت بر اثم بار می‌شود. از این رو، هرگونه مساعدت، کمک و حتی سکوت و رضایت به گناه در برخی از موارد از مصادیق اعانت بر اثم است. (احدی، فخعلی، ۱۳۹۳: ۲۶)

در ارتباط با قول به تفصیل که مختار پژوهش بوده به گونه ای که در مقاله حاضر بررسی شده، سخنی به میان نیامده است. در این مقاله در ارتباط با این نظریه (قول به تفصیل و دادن اختیار به محاکم) که جمع بین آراء و نظرات فقها می‌باشد؛ با استفاده از ادله فقهی و مراجعه به آراء فقها و استفتائاتی که از آن‌ها به عمل آمده لزوم تحقق معان علیه در اعانت بر اثم با رویکرد فضای مجازی مورد بررسی قرار گرفته است و در نهایت بر اساس ضوابط ارائه شده تشخیص شرطیت معان علیه در صدق اعانت بر اثم بر عهده حاکم شرع خواهد بود.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. اعانت

اعانت، یاری و پشتیبانی غیر است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۲۹۸) در فقه اسلامی، در تعریف معاونت و اعانت تعاریف متفاوتی وجود دارد. از جمله آمده؛ اعانت بر اثم کمک کردن به دیگری برای انجام محرمات است؛ مانند این که فروشنده‌ای انگور را به قصد تهیه شراب به دیگری بفروشد. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق: ۴۸۱) اعانت به معنای مساعدت کردن است. از این رو، معین یا معاون کسی است که دیگری را در کارها و افعالش یاری و مساعدت می‌دهد. (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷: ۳۶۵) بناء بر این، مقصود از اعانت بر اثم یاری کردن بر گناه تلقی شده است. (همو، ۱۳۷۹: ۲۲۷)

۱-۲. اثم

اثم در کتب لغوی به معنای ذنب و گناه (جوهری، ۱۴۰۷ق: ۱۸۵۷) و برخی آن را آن چه که انجام آن حلال نیست (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۲) آورده‌اند. هر چه که خداوند از آن بر حذر داشته و نهی کرده؛ چه از گناهان کبیره باشد یا از گناهان صغیره، اثم نام دارد. (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۹: ۲۳۰) بَر و اثم، به معنای درست و نادرست، روا و ناروا و طاعت و گناه است. (محمدی ری شهری، ۱۳۹۰: ۲۵۷) واژه «اثم»، با «ذنب» از لحاظ معنایی مشابهت دارد. (طباطبایی، بی‌تا: ۱۹۲) ذنب، فعل قبیحی است

که عواقب زیان باری به همراه دارد. (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۱۸۱) اثم حالتی از حالات است که در انسان بروز پیدا می‌کند و باعث درنگ و کندی انسان در رسیدن به خیراتی که موجبات سعادت دنیوی و اخروی هستند؛ می‌شود. بنابراین، حاصل و پیامد آن نگون بختی و محرومیت از نعمت‌های حقیقی است. (طباطبایی، بی‌تا: ۱۹۲) برخی از مفسرین و فقها، اثم را مطلق گناه و نافرمانی نسبت به پروردگار دانسته؛ شامل همه گناهان می‌دانند. (معرفت، ۱۳۷۹: ۴۸۳) معنای دیگری که از در کنار هم گذاشتن واژه اثم و جنف برداشت شده آن است که اثم به معنی روی برگرداندن و انحراف عمدی از مسیر حق است. در حالی که جنف، روی گردانی غیر عمد از حق می‌باشد. (طبرسی، ۱۴۱۵ق: ۴۹۶)

۱-۳. فضای مجازی

تعاریف گوناگونی از فضای مجازی ارائه شده است. از جمله این تعاریف آن است که «فضای مجازی، مفهومی برای توصیف مجموعه‌ای از شبکه‌ها و وسایل ارتباطی برای پردازش و داد و ستد اطلاعات و ... می‌باشد.» نمی‌توان فضای مجازی را مترادف با اینترنت دانست، اما اینترنت ابزار ورود به فضای مجازی است. (سیاح طاهری و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۰) فضای مجازی محیطی تعاملی و چند سویه را برای اشخاص فراهم نموده است. به گونه‌ای که به تبادل ایده اشتراک گذاری اطلاعات، کنش و واکنش‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی می‌پردازند. (بشیری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۱) این فضا از چهار لایه تشکیل شده است. اولین لایه تجهیزات می‌باشد. در دومین لایه سامانه‌ها و سکوهای فناورانه وجود دارند. لایه سوم مربوط به اطلاعات و محتوا است و در نهایت لایه چهارم عامل انسانی حضور دارند. این لایه‌ها بایکدیگر دارای تاثیر و تاثر متقابل هستند. (نجم پورآقایگلو و همکاران، ۳۱۱: ۱۴۰۰) فضای مجازی، قلمرویی وسیع و بدون مرز است که باتوجه به ویژگی‌های منحصر به فرد برای کاربران خود امکانات، آزادی‌ها، فرصت‌ها و آسیب‌هایی را به همراه دارد. (شاه محمدی، ۱۳۹۵: ۱۰۲) همین امر از جمله دلایلی است که هرکشوری نسبت به کاهش آسیب‌ها و مشکلاتی که ممکن است فضای مجازی داشته باشد در عین توجه به مزایای آن اقدام به وضع مقرراتی کند تا امنیت کاربران و حکومت خود را حفظ کند.

۲. شروط تحقق قاعده اعانت بر اثم

برای آن که موردی را بتوان از مصادیق اعانت بر اثم دانست؛ ضوابط و شروطی باید باشد؛ تا آن موضوع، تحت شمول قاعده اعانت بر اثم قرار گیرد. از جمله این ضوابط می‌توان به حرمت معان علیه، قصد و تحقق معان علیه در خارج اشاره کرد. در ادامه برخی از این ویژگی‌ها به صورت اجمالی ذکر می‌شود.

۱-۲. حرمت معان علیه

یکی از ویژگی‌هایی که برای تحقق اعانت بر اثم لازم شمرده شده؛ حرمت عمل ارتكابی توسط معان است. حرام به لحاظ لغوی به معنای منع است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ۱۲۹) در اصطلاح، حرام، فعل یا ترک فعلی است که انجام یا خودداری و اجتناب از ارتكاب آن از مکلفین خواسته شده است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۴۳۰) مکلف، در صورت انجام فعل حرام، یا ترک فعل واجب گناهکار محسوب شده؛ مرتکب حرام می‌شود. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۷۸: ۲۹۱) احکام بر اساس مفاسد و مصالح اجتماعی تشریح شده؛ آن دسته از اعمالی که مفسده دارند حکم حرمت بر آن‌ها مترتب می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۰۶) مثلاً اگر دختر یا زن جوان، تصاویری از خود را بدون حجاب، در فضای مجازی برای دنبال کنندگان خود به اشتراک بگذارد؛ عمل وی در عدم رعایت حد متعارف حجاب و انتشار آن حرام است. در همین فرض دنبال کنندگان او اگر با فشردن انگشتان خود بر روی ابزاری که برای پسند پیام‌ها تعبیه شده؛ رفتار او را پسند کنند (اصطلاحاً به این عمل لایک (like) می‌گویند)؛ مرتکب اعانت بر اثم می‌شوند. در فرض مسئله با توجه به استفتائاتی که از فقها شده؛ این عمل را اعانت بر اثم قلمداد کرده؛ آن را حرام دانسته‌اند. (سیستانی، ۱۴۰۲/۳/۱۸ و مکارم شیرازی، ۱۴۰۲/۳/۱۸ و دوزدوزانی تبریزی، ۱۴۰۲/۵/۱۷ و علوی بروجردی، ۱۴۰۲/۴/۱۲)

۲-۲. اعتبار قصد

یکی دیگر از شروطی که برای تحقق اعانت بر اثم برخی از فقها ذکر کرده‌اند منوط بودن تحقق اعانت بر اثم بر وجود قصد است. برخی از فقهای معاصر نظیر مکارم شیرازی معتقدند؛ اعانت، امری عرفی است. بنابراین، امکان صدق اعانت بر اثم، بدون قصد وجود دارد. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ ق: ۵۸) برخی از فقها و مفسرین نظیر محقق اردبیلی ذیل آیه تعاون بر این امر صحه گذاشته‌اند. (محقق اردبیلی، بی‌تا: ۲۹۷) در مقابل، برخی دیگر نظیر شیخ انصاری، قایل به اعتبار قصد در صدق عنوان اعانت شده‌اند. (شیخ انصاری، ۱۴۱۱ ق: ۶۸) از این رو، مطابق نظر این گروه از فقها اگر شخصی برنامه‌ای در فضای مجازی تولید کرده که اشکالی بر آن مترتب نیست و آن را در معرض استفاده دیگران قرار دهد؛ حتی اگر احتمال گناه اشخاص در آن بستر را بدهد به دلیل فقدان قصد گناهی بر وی نخواهد بود.

۳. اعتبار ضابطه‌ها در تحقق قاعده اعانت بر اثم

شروط و ضوابط مختلفی از قبیل حرمت معان علیه، قصد، علم و آگاهی و تحقق معان علیه در اعانت بر اثم مورد توجه و بررسی فقها قرار گرفته است و می‌توان گفت همان‌طور که اجمالاً در این مقاله به این ضوابط پرداخته شده، فقط نسبت به ضابطه حرمت معان علیه است که ظاهراً بین فقها اختلاف نظری وجود ندارد؛ سایر این ضوابط محل اختلاف فقها است. به طوری که برخی قصد را در تحقق

عنوان اعانت شرط دانسته‌اند. (شیخ انصاری، ۱۴۱۱ ق: ۶۸) و بعضی دیگر آن را شرط صدق قاعده (اعانت بر اثم) نمی‌دانند (محقق اردبیلی، بی‌تا: ۲۹۷) در ادامه نسبت به اعتبار ضابطه تحقق معان علیه در خارج نیز پرداخته می‌شود و اختلاف فقها مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین نسبت به ضابطه علم و آگاهی با وجود قول مشهور مبنی بر لزوم وجود ضابطه علم و آگاهی برای تحقق اعانت بر اثم برخی از فقها نظیر خوئی و نراقی این شرط را فاقد اعتبار می‌دانند. (خوئی، ۱۳۷۷، ۲۹۹) (نراقی، ۱۴۰۸ ق، ۲۷) به واسطه همین اختلاف و تردید است که امام خمینی (ره) قدر متیقن در وقوع اعانت بر اثم را وجود قصد، علم و تحقق معان علیه در خارج می‌داند. (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۴۱-۱۴۳) از طرفی باتوجه به مباحث اصولی و قراین موجود از جمله روایات باب اعانت ظلمه و اعانت بر اثم که امام علیه السلام در مقام بیان بوده‌است و رکون و میل به ظلمه و رجوع به آن‌ها را مطلقاً جایز ندانسته و حرام می‌داند و قید و ضابطه ای از جمله ضابطه وقوع معان علیه، قصد و ... را مدنظر قرار نداده‌است؛ (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۰۷) در حالی که اگر قرار بود این ضوابط ملاک باشد، لازم بود توسط شرع مقدس و شارع حکیم بیان شود؛ حال آن که امام (علیه السلام) صرفاً از مراجعه به ظالم و ماندن در جوار او نهی کرده‌است؛ بدون آن که مثلاً بفرماید اگر نزد ظالم بروید و در عمل حرامی نظیر حفر چاه غصبی به دستگاه ظلم کمک کنید؛ مرتکب اعانت بر اثم و عدوان شده‌اید. از این رو به نظر می‌رسد اعانت بر اثم و عداون مطلقاً حرام بوده و این ضوابط فی نفسه و فی الجملة (نه بالجملة و در همه موارد) اعتباری ندارد، مگر در برخی از موارد. از جمله این که معین ناخواسته و بدون قصد و با رعایت همه جوانب احتیاط، مقدمه ای جهت وقوع حرام در عالم خارج شود که در آن صورت اعانت بر اثم قبل از تحقق ضابطه معان علیه واقع نمی‌شود.

۴. تحقق نتیجه در فقه و حقوق اسلامی

در فقه و حقوق جزای اسلامی؛ تحقق نتیجه در برخی از جرایم شرط است؛ به گونه ای که اگر تا قبل از حصول جرم و به صورت ارادی، فرد از ادامه انجام گناه و جرم خودداری کند؛ آن گناه محقق نمی‌شود. (اردبیلی، ۱۳۸۶: ۲۲۵) مانند این که شخصی هتک حرز کند و فرد یا افراد دیگری مال را از غیر حرز اخذ کنند. هیچ کدام مرتکب گناه سرقت نشده و حد شرعی سرقت که قطع ید است بر عمل آن‌ها مترتب نمی‌شود. (عاملی جبعی، بی‌تا: ۴۸۶) زیرا جرم سرقت منوط به احراز شرایط و حصول نتیجه است. اما برخی از جرایم نظیر ارتشاء مقید به حصول نتیجه نبوده و مطلقاً جرم تلقی می‌شود. در اصطلاح به این گونه جرایم، جرایم مطلق گفته می‌شود. (افراسیابی، ۱۳۷۶: ۳۵۴) در ارتباط با اعانت بر اثم، بسته به نوع گناه و اثرات تبعی آن بر امنیت روانی شهروندان و جامعه به ویژه در فضای مجازی، ممکن است در مواردی انجام عمل توسط اعانت‌کننده کفایت کند؛ مانند ایجاد تارنمایی در بستر فضای مجازی جهت تسهیل در امر شرط‌بندی. اما در مواردی که قصد نامشروع وجود ندارد و یا محل تردید

است؛ حصول معان علیه، شرط تحقق اعانت بر اثم خواهد بود؛ مثل تولید بازی رایانه ای با مجوز نهادهای ذی ربط. در ادامه این تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۵. اقوال فقها در لزوم یا عدم لزوم تحقق معان علیه

۵-۱. اعانت بر اثم گناهی مستقل است

شیخ انصاری (ره) نسبت به منوط بودن صدق عنوان اعانت بر تحقق و به فعلیت رسیدن اثم در عالم خارج، آن را شرط تحقق عنوان اعانت نمی‌داند. (شیخ انصاری، ۱۴۱۱ ق: ۷۲) مانند این که شخصی به دیگری میوه انگور را بفروشد تا از طریق آن نوشیدنی نامشروع (شراب انگور) تولید کند (در فرض علم و آگاهی). در این فرض اگر بناء به هر دلیلی، خریدار نتواند از انگور شراب تهیه کند به این دلیل که به لحاظ عقلی، شرعی و عرفی لزوم منع چنین بیعی وجود دارد، اعانت بر اثم تحقق پیدا می‌کند. (همان) از فقهای معاصر، حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای معتقد است «تحقق نتیجه، در صدق اعانه بر اثم شرط نیست.» (خامنه ای، ۱۴۰۲/۴/۴) به نظر می‌رسد؛ دلیل این دسته از فقها آن است که با توجه به این که اعانت به معنای مساعدت، تهیه مقدمات، تشویق دیگری به انجام فعل حرام است. (حسینی مراغه ای، ۱۴۱۷ ق: ۵۶۸) و ممکن است گفته شود به لحاظ عرفی اعانت بر اثم ایجاد مقدمه جهت وقوع اثم است اگرچه اثم محقق نشود. (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۴۱) از این رو، کسی که انگور را برای تولید شراب می‌فروشد یا شخصی که عصا را به ظالم برای مضروب کردن مظلومی می‌دهد، تحت شمول اعانت بر اثم قرار می‌گیرد؛ چرا که ویژگی‌های مذکور که در صدق قاعده دخیل اند (با صرف نظر و عدم توجه به وقوع نتیجه توسط معان در عالم خارج) محقق می‌شود.

به عنوان نمونه، اعانت ظلمه از مصادیق بارز اعانت بر اثم است. در آیه ۱۱۳ از سوره مبارکه هود خداوند حکیم، اعانت ظالمان را از جمله کبائر دانسته؛ چرا که نسبت به ارتکاب آن وعده عذاب جهنم داده و از میل به ظالمین نهی کرده‌است. (مجلسی، ۱۴۲۴ ق) «و لا تَزَكُّوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ» (هود/۱۱۳) مومنان هرگز نباید با ظالمان همدست و دوست باشید وگرنه آتش کیفر شما را هم خواهد گرفت. از امام صادق (علیه السلام) در تفسیر آیه مذکور روایتی وارد شده‌است که ایشان میل و رکون به ظالمین را بدین صورت تفسیر نموده‌اند که شخصی نزد حکام ظالم رجوع کند و آنقدر بماند تا به او چیزی دهند. (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۰۷) این کار اعانه ظلمه است؛ چرا که به نوعی تایید ظلم و ابقای حکمرانی ظالمانه و حکام ظالم است. همچنین آن حضرت در پاسخ به یکی از یاران که از ایشان درباره خدمت به ظالمان از روی شدت تنگدستی از جمله کار زراعت یا بنایی و... پرسیده بود؛ بیان داشتند که حاضر نیستند برای ظالمان کاری انجام دهند؛ اگرچه مدینه و آنچه در آن هست را به امام علیه السلام دهند. و در ادامه فرمودند دوست ندارند به واسطه نوشتن و قلم خود، کمک حال ظالمان باشند؛ به این خاطر که افرادی که ظالمان را کمک رسانی کنند، در روز قیامت در آتش جهنم خواهند بود؛ تا زمانی که خداوند عادل و حکیم نسبت به بندگانش حکم کند. (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۰۷) از این رو، امام

علیه السلام در روایت مذکور می‌فرمایند هرگز و در هیچ حالتی از احوال کوچک‌ترین کاری را در راستای ظلمه و کمک به آن‌ها انجام نمی‌دهند. در این حدیث امام علیه السلام مطلقاً یاری رساندن و میل به ظالمین را مصداق اعانت بر ظلم دانسته‌اند و اعانت بر ظلم از مصادیق بارز اعانت بر اثم است و کاری به تحقق نتیجه که تأیید و ابقای ظلم است نداشته‌اند.

بنابراین، با توجه به آیه شریفه می‌توان گفت؛ میل به ظلمه از مصادیق اعانت بر اثم است. چرا که؛ موجب تقویت ظالم برای ادامه ظلم می‌شود. همچنین بر اساس مفهوم اولویت وقتی نسبت به رکن و میل اندک به ظالمان نهی شده؛ به طریق اولی از کمک و اعانت به آنان نیز نهی شده‌است. در نهایت ظلم اعم از ظلم به غیر و ظلم به خویشتن می‌باشد و امام علیه السلام قیدی (نظیر تحقق معان علیه) نیاورده‌است. از این رو، صرف هر اقدامی که موجبات تقویت و مساعدت گناه کاران و ظالمان را فراهم کند؛ اعانت بر اثم است. این نکته حائز اهمیت است که مسئله حرمت اعانت فقط در یاری رساندن و میل به ظلمه جاری نیست و اختصاص به آن ندارد؛ بلکه اساساً هر عملی جهت کمک به وقوع گناه و یاری رساندن به گناه کار صورت پذیرد؛ جایز نخواهد بود و حکم حرمت بر آن بار می‌شود.

در این جا دو شخص متفاوت وجود دارند که دو گناه متفاوت را ایجاد می‌کنند. فردی که قصد کمک به انجام عمل توسط دیگری را دارد که معین بر اثم است و گناه اعانت بر اثم نسبت به عمل وی محقق می‌شود و دیگری مباشر عمل خلاف شرع که اثم و عاصی نسبت به امر و نهی شارع مقدس است. از این رو این دو، منفک از یکدیگر بوده و مستقل از یکدیگر هستند هرچند که مجازات هر یک از آن‌ها (از نظر شدت و ضعف) متفاوت است و همین نکته منجر به تفاوت اعانت بر اثم و مقدمه حرام می‌شود. آوردن قید «دیگری» و یا «فعل غیر» در تعریف اعانت بر اثم، موجب تفاوت اعانت بر اثم نسبت به مقدمه حرام می‌شود؛ چرا که مقدمه حرام متوجه عمل خود مباشر است و اعانت بر اثم ناظر بر انجام فعل توسط دیگری و مربوط به عمل شخص دیگری غیر از مباشر و فاعل فعل ممنوع است که او را در رسیدن به مقصدش یاری می‌کند. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق: ۴۸۱)

۲-۵. اعانت بر اثم، گناهی وابسته به اثم است

برخی از فقها معتقدند؛ برای صدق عنوان اعانت بر اثم باید معان علیه در عالم خارج توسط مباشر انجام شود. از این رو اعانت بر اثم وابسته به وقوع اثم در عالم واقع است. این دسته از فقها نظیر خوئی (خوئی، ۱۳۷۴ق: ۱۷۸) و صاحب جواهر، صدق عنوان اعانت بر اثم را منوط به تحقق معان علیه در خارج می‌دانند؛ به گونه ای که در یک عقد، صرف ایجاب، موضوع موجب اعانت بر اثم نمی‌شود؛ چرا که عقد کامل و تمام نشده‌است. (نجفی، ۱۳۶۲: ۲۳۹) میرزا حسن بجنوردی معتقد است که تحقق اعانت بر اثم مشروط به وقوع نتیجه است. زیرا در غیر این صورت اثم آشکار نشده و فردی که مقدمات فعل غیر را فراهم کرده‌است، به واسطه تجری نسبت به امر و نهی شارع مواخذه خواهد شد؛ به این خاطر که وقتی فعلی از معان در عالم خارج سرزنند، اعانت بر اثم معنایی ندارد؛ چرا که مساعدت

بر فعل معدومی است که وجود خارجی نداشته است. (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷: ۳۶۷) امام خمینی معتقد است با توجه به اختلاف فقها؛ باید به قدر متیقن رجوع نمود و نتیجه گرفته است که در تحقق اعانت حصول نتیجه شرط است؛ چرا که با توجه به اختلاف آرای فقها نسبت به شروط تحقق اعانت برائتم، مفهوم اعانت مجمل است و آن چه یقینی و قدر متیقن است فرض علم و اطلاع معین، قصد و وقوع مُعان علیه و حصول نتیجه است. بنابراین، بالجمله اعانت بر اثم موقوف به تحقق اثم در خارج است و در غیر این صورت تجری است (نه اعانت بر اثم). (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۴۱-۱۴۳)

با توجه به مسئله عقلی و منطقی وجوب وجود علت قبل از معلول، تا علت نباشد معلول وجود خارجی نخواهد داشت. بنابراین تا زمانی که مباشری نباشد تا عمل حرامی را در عالم خارج صورت دهد؛ وجود معین بی معنی است. (محقق داماد، ۱۳۹۸: ۲۱۴) پای فقهای معاصر؛ مکارم شیرازی و علوی بروجردی معتقد هستند که تا جرم و گناهی تحقق خارجی پیدا نکند، مجازات معنا ندارد و صرف قصد معین یا مباشر کافی نیست. (مکارم شیرازی، ۱۴۰۲/۳/۱۸ و علوی بروجردی، ۱۴۰۲/۳/۳) به نظر می‌رسد با توجه به مباحث عقلی و باتوجه به فقدان موضوع وجود حکم منتفی است. چرا که اگر فعل حرام تحقق خارجی پیدا نکند؛ موضوع مجازات نخواهد بود. (علوی بروجردی، ۱۴۰۲/۳/۳)

۶. نقد و بررسی

ریشه اختلاف نظر نسبت به مشروط بودن تحقق اعانت بر اثم، به وقوع معان علیه در عالم خارج، به این مسئله بر می‌گردد که اعانت و معاونت بر اثم گناه و جرمی مستقل است یا وابسته به اثم؟ همان‌طور که در بحث معاونت در جرم در قانون موضوعه این بحث مطرح است و در مباحث حقوقی و آراء حقوق دانان نسبت به استقلال یا وابسته بودن جرم انگاری معاونت بر جرم اختلاف عقیده به چشم می‌خورد و در قوانین این اختلاف منجر شده است که حکم قطعی نسبت به این امر وجود نداشته باشد. به این معنا که استقلال معاونت نسبت به جرم را از اساس نفی نکرده است؛ اما عدم وابستگی آن را هم به نحو اطلاق نپذیرفته است، بلکه بستگی به نوع جرم خواهد داشت. (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵: ۱۹)

البته توجه به این نکته ضروری است که رسالت مقاله حاضر بررسی ضابطه تحقق معان علیه در قاعده اعانت بر اثم است (نه معاونت در جرم که شرایط و ضوابط صدق آن در مواد قانونی به ویژه مواد ۱۲۶ تا ۱۲۹ قانون مجازات اسلامی آمده است) و بر اساس این ضابطه می‌توان نسبت به برخی از اقداماتی که مخل نظم و امنیت شهروندان جامعه می‌باشد، مجازات متناسب در نظر گرفت. اعانت بر اثم و معاونت در جرم اگرچه دارای اشتراکات و تشابهات هستند، لکن در حالی که برخی گناهان در قوانین عرفی جرم انگاری شده‌اند و بسیاری از جرایم در زمره گناهان شرعی قرار می‌گیرند. در عین حال در برخی از موارد عمل انجام شده توسط شخص از گناهان و از ردیلت‌های اخلاقی و شرعی می‌باشد؛ اما در قانون جرم انگاری نشده است؛ نظیر غیبت یا دروغگویی. از این رو، ردیلت‌های اخلاقی مانند دروغگویی و یا غیبت ناپسند است؛ لکن در حقوق نسبت به برخی از موضوعات و با تحقق پاره ای از

شرایط جرم انگاری شده و دارای مجازات خواهد بود. به این خاطر، اثم و جرم در باب ضمانت اجراء بایکدیگر متفاوت خواهند بود. (کاتوزیان، ۱۳۹۳: ۶۱)

در فقه و حقوق اسلامی صدق عنوان برخی از جرایم منوط به تحقق نتیجه در عالم خارج است؛ نظیر قتل عمد که منوط به عدم حیات مجنی علیه است. بنابراین بدیهی است زمانی که مجنی علیه زنده باشد، جرمی به نام قتل و مجرمی تحت عنوان قاتل وجود خارجی نداشته و جرم محقق نمی‌شود. (محسنی، ۱۳۷۵: ۳۸۴) به این دسته از جرایم؛ جرایم مقید اطلاق می‌شود. در مقابل جرایم مقید، جرایم مطلق قرار می‌گیرد. این جرایم صرف نظر از تحقق فعل در عالم خارج جهت حفظ نظم عمومی و جلوگیری از ارتکاب جرم، جرم انگاری شده‌اند. نظیر ارتشاء، کلاهبرداری و اختلاس. (افراسیابی، ۱۳۷۶: ۳۵۴)

در ارتباط با دو نظر مذکور (توجه به انجام عمل توسط معین، توجه به ارتکاب فعل حرام توسط معان) نکاتی قابل تامل است.

اگر انجام مقدمات توسط معین صرف نظر از تحقق اثم ملاک صدق اعانت بر اثم قلمداد شود؛ اشکالاتی نسبت به این نظر مطرح می‌شود. بدین گونه که در صورت عدم تحقق معان علیه، اعانت بر امری که معدوم است، معنا نخواهد داشت و در موارد اختلاف و شک باید به قدر متیقن اکتفاء نمود و قدر متیقن در ما نحن فیه تحقق معان علیه است (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۴۱-۱۴۳) و با توجه به مباحث عقلی و فقدان موضوع، وجود حکم منتفی است؛ چرا که اگر فعل حرام تحقق خارجی پیدا نکند، موضوع مجازات نخواهد بود.

اگر چنین فرض شود که معین قصد اعانت بر اثم دارد و با التفات به تهیه مقدمات می‌پردازد، مطابق نظر آن دسته از فقها که تحقق معان علیه در عالم خارج را شرط می‌دانند، چنانچه معین قصد اعانت داشته باشد؛ لزوماً به معنای تحقق اعانت بر اثم نیست. بلکه در صدق اعانت، علاوه بر قصد معین، وقوع عمل از سوی معان له دخالت دارد. (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۴۱) مطابق این دیدگاه اگر شخصی، دیگری را به ایجاد درگاهی در فضای مجازی برای کلاهبرداری تشویق؛ پیوندی (link) را نیز برای مبادرت به آن در اختیارش قرار دهد، اما معان از ارتکاب آن منصرف شود؛ اعانت نخواهد بود. این دیدگاه محل تامل است. همان گونه که اگر شخص از ابتداء فاقد قصد باشد، اما اتفاقاً موجبات وقوع در اثم را برای دیگران فراهم آورد، مطابق دیدگاه مخالفان لزوم تحقق معان علیه، ارتکاب عمل توسط معین موجب تحقق اعانت بر اثم خواهد بود که این دیدگاه نیز همچون دیدگاه قبل محل خدشه است. زیرا عنصر علم و قصد مفقود است. (اگرچه منوط بودن اعانت به وجود قصد محل اختلاف بوده و در جای خود قابل بررسی است) مطابق دیدگاه مذکور، شخصی که بدون بررسی و اطلاع از صحت و سقم خبر، مطلب کذب منتشر شده در فضای مجازی را باز نشر دهد و موجب تضعیف حکومت اسلامی یا افتراء و انتشار اکاذیب شود، معین بر اثم خواهد بود؛ اگرچه که قصد تضعیف حکومت اسلامی را نداشته باشد.

در نهایت اگر به انجام عمل توسط مباشر توجه شود به گونه ای که در غیر این صورت اعانت بر اثم محقق نشود؛ اولاً این امکان به افراد داده می‌شود که متجری شده و دیگران را به ارتکاب اثم تشویق کنند و مقدمات فعل حرام را فراهم کنند اگر چه فوراً منتج به وقوع نتیجه نشود؛ امکان وقوع در زمان‌های بعدی را دارد. خصوصاً امروزه در فضای مجازی که بعد زمانی و مکانی به شکلی که در فضای حقیقی جریان دارد؛ وجود ندارد این احتمال تقویت می‌شود، مضافاً این که قبح برخی از گناهان به قدری است که امر به آن‌ها نیز قبیح خواهد بود و عدم برخورد با آن موجب اختلال نظام می‌شود. ثانیاً این که قائلین به شرط بودن تحقق معان علیه اشکال وارد کرده‌اند در صورت عدم تحقق نتیجه اعانت بر چه چیزی واقع می‌شود و اصولاً فاعل فعل ممنوعی وجود ندارد تا اعانت کننده‌ای موجود باشد. (محقق داماد، ۱۳۹۸: ۲۱۴) در جواب باید گفت که معین اقدام به اعانت از طرق مختلف می‌کند؛ حال اگر دیگری پشیمان شود یا بناء بر هر دلیلی امکان تحقق عمل حرام را نداشته باشد، مسئولیت و تکلیف معین از او برداشته نشده و موظف به جبران و توبه حقیقی خواهد بود و این توبه به واسطه اعانت بر اثم است نه تجری. چرا که قصد گناه، گناه نیست. چون در این صورت و پس از اثبات این مسئله که صرفاً تهیه مقدمات توسط معین موجب تحقق اعانت بر اثم نمی‌شود و عقوبتی برای معین بدون عمل در بر ندارد با این سوال رو برو می‌شویم که توبه از چه؟ مضافاً این که معین در هر صورت (تحقق نتیجه و یا عدم تحقق نتیجه) فقط از جهت اعانت بر اثم مستحق مجازات است نه این که اگر نتیجه محقق شود از جهت تجری نسبت به امر شارع و هم از حیث اعانت بر اثم مستحق مجازات باشد. (شیخ انصاری، ۱۴۱۱ق: ۷۲)

توضیح مطلب آن که فقها نسبت به توبه از اعانت بر اثم، اعم از فضای حقیقی و دنیای مجازی سخنی بر زبان نیاورده‌اند. در اعانت بر اثم دو شخص دخیل در وقوع گناه هستند؛ یکی از آن‌ها مستقیماً عملیات اجرایی گناه را در عالم خارج محقق می‌کند و دیگری به صورت غیر مستقیم وقوع گناه را تسهیل می‌کند. با توجه به قول مشهور که اعانت بر اثم منوط به تحقق معان علیه است، (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۴۱) این شبهه ایجاد می‌شود که اگر معان توبه کند (چه پس از ارتکاب عمل یا قبل از آن) چه تاثیری بر معین و وجوب توبه توسط او خواهد داشت؟ به نظر می‌رسد بر خلاف قول مشهور، دو شخص متفاوت در این جا هستند که هر کدام وزر گناه خویش را حمل خواهند نمود و باید هرکدام به صورت جداگانه توبه نمایند. یکی، فردی است که قصد مبادرت به عمل حرام را داشته اما توبه کرده و دیگری اعانت کننده‌است که در صورت علم و قصد مرتکب معصیت شده و مستوجب مجازات خواهد بود مگر آن که توبه نماید. البته میزان تاثیرگذاری توبه او با توجه به زمان توبه و احوالات مختلف نسبت به موضوعات گوناگون و قضایا خارجیه متفاوت خواهد بود. وانگهی با توجه به این که مسئله و امر توبه کردن فراتر از جرم و مجازات بوده و به عمل شخصی درونی برمی‌گردد که ممکن است به مرحله مجازات نرسد در هر صورت لازم است تا توبه حقیقی با رعایت آداب آن توسط اعانت کننده و اعانت شونده صورت گیرد.

مویّد این نظر آن است که اولاً به عقیده برخی از فقها شرط تحقق معان علیه معتبر نیست (خامنه ای، ۱۴۰۲/۴/۴) و انجام مقدمات فعل (حرام) دیگری را در صدق اعانت بر اثم کافی می‌دانند (شیخ انصاری، ۱۴۱۱ ق: ۷۲) و ثانیاً فقهای معاصر معتقدند معین و معان اگر چه اثم در عالم واقع به وجود نیاید هرکدام به صورت جداگانه موظف به توبه هستند و در این جهت فرقی میان فضای حقیقی و فضای مجازی وجود ندارد. (سیستانی، ۱۴۰۲/۳/۲۰) (مکارم شیرازی، ۱۴۰۲/۳/۱۹) و علوی بروجردی، ۱۴۰۲/۳/۳)

صافی گلپایگانی معتقد است اگر مباشر مطلب دروغی را به کسی نسبت داده و دیگران هم کمک کردند هر یک از آنها باید توبه کنند و توبه واقعی توبه در محضر خداوند است هرچند در فضای مجازی اعلام نشود. ولی اگر دروغی را به دیگری نسبت داده باشد، علاوه بر توبه لازم است دفع این نسبت را هم نماید تا توبه صحیح محقق شود. (صافی گلپایگانی، ۱۴۰۲/۳/۱۸) بنابراین توبه معان، تأثیری بر وجوب توبه معین ندارد و لازم است معین در هر صورت به واسطه معصیتی که داشته و کمکی که با علم و قصد خود جهت تحقق بخشیدن فعل حرام در عالم خارج صورت داده است، توبه نماید.

علاوه بر این موارد ممکن است عامل بازدارنده بیرونی که در حیطة اراده اشخاص نیست؛ موجب شود نتیجه در عالم خارج واقع نشود و باید عقلاً بین حالتی که فرد با اراده خود از ارتکاب عمل سر باز زند، با جایی که عاملی خارج از اراده وی مانع تحقق نتیجه شود؛ تفاوت قایل شد. به همین خاطر در فرضی که معین شخص را تحریک به انتشار خبرکذب یا کلاهبرداری با استفاده از پیوند (link)های آلوده و اساساً هر آن چه اثم است نماید؛ اما قبل از انجام عمل توسط معان پشیمان شود و معان را از انجام آن عمل منصرف کند و معان عملیات مجرمانه را اجرایی نکند فقها، معین را فاقد مسئولیت دانسته و معین بر اثم نمی‌دانند؛ زیرا در این فرض باتوجه به این که معین توبه کننده است (عامل درونی) به دلیل عدم حصول نتیجه اعانت بر اثم محقق نمی‌شود.

شایان ذکر است به عقیده علوی بروجردی «چنانچه تشویق کننده جداً توبه نماید و شخص مذکور را از انجام عمل نهی کند اعانت بر اثم بر او صادق نیست» (علوی بروجردی، ۱۴۰۲/۵/۲۱) از نظر مکارم شیرازی تحریک کننده در فرض مذکور مسئولیتی ندارد. (مکارم شیرازی، ۱۴۰۲/۵/۲۱)

البته منوط بودن صدق عنوان اعانت به تحقق معان علیه زمانی بدون اشکال خواهد بود که اعانت بر اثم منوط به وجود اثم باشد. حال آن که اعانت بر اثم متفاوت از اثم است. اعانت مطابق تعریف فقها عبارت از مساعدت، پشتیبانی و کمک کردن به دیگری برای انجام امر حرام است. (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۴۱ و مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ ق: ۴۸۱) مثلاً اگر فروشنده‌ای به قصد تهیه شراب، انگور را به دیگری بفروشد حتماً باید آن انگور در عالم خارج به شراب تبدیل شود تا اعانت محقق شود؟ به نظر می‌رسد مطابق تعریف فقها این که لزوماً در همه موارد اعانت منوط به تحقق اثم باشد قابل تامل است. به خصوص اگر معین دارای قصد نامشروع بوده و یا این که احتمال وقوع اثم با انجام مقدمات بیشتر از عدم وقوع آن باشد. از طرفی نهی موجود در آیه تعاون اطلاق داشته و تعاون در معنای اعم آن که

شامل اعانت بر اثم می‌شود مورد نهی قرار گرفته‌است و گفته شده در راه اثم عدوان به یکدیگر کمک نکنید و قیدی آورده نشده بدین صورت که اگر در راه اثم به یکدیگر کمک کنید و اثم و عدوان در خارج محقق شود مرتکب اعانت شده‌اید.

بناء بر این، سوالی که قابلیت بحث و بررسی دارد آن است که احتمال وقوع اثم کفایت می‌کند یا باید حتماً اثم در عالم خارج واقع شود؟

شهید مطهری معتقد است کسی که به دیگری دشنام می‌دهد تشویق کننده به گناه نیست بلکه با عمل خود موجب ناراحتی طرف مقابل شده؛ آن فرد به واسطه ناراحتی از رفتار وی، دست به گناه می‌زند. مانند این که «الف» به «ب» فحاشی کند. در این جا «الف»، شخص «ب» را تشویق به گناه نکرد؛ اما با رفتار خود سبب تحریک «ب» به مقابله به مثل و دادن دشنام شده‌است. از این رو، «الف» که آغازکننده فحاشی بوده؛ در واقع مرتکب دو گناه شده؛ یکی مباشرت به امر فحاشی و دوّمی سببیت در فحاشی «ب» است. از این رو معین بر اثم خواهد بود. (مطهری، ۱۳۸۸: ۲۹۶)

اما محل بحث در مثال مذکور زمان وقوع اعانت بر اثم است؟ اعانت چه زمانی محقق می‌شود؟ زمانی که شخص دشنام می‌دهد و احتمال واکنش طرف مقابل بسیار زیاد است یا زمانی که طرف مقابل شروع به مقابله به مثل و دادن دشنام می‌کند؟

در پاسخ به سوال مذکور استفاده از اصول عملیه می‌تواند راهگشا باشد. بدین معنی که فرض اخیر مجرای اصل احتیاط است و با اصل برائت جاری شده و شخص تا زمانی که اثم واقع نشده باشد معین نبوده و مسئولیتی نخواهد داشت؟ عقلاً دفع ضرر محتمل لازم بوده و شخص باید قبل از اقدام به عمل، پیامدها و آثار احتمالی مترتب بر آن عمل را بسنجد. از این رو به نظر می‌رسد موضوع، مجرای اصل احتیاط بوده و مکلف وظیفه دارد قبل از هر عملی منافذ و بسترهایی که احتمال وقوع گناه را تقویت می‌کند مدیریت نماید و از اقدامی که کمک کننده به وقوع گناه است بپرهیزد اعم از این که منجر به وقوع اثم شود یا نشود.

از طرفی اعانت بر اثم امری عرفی است. از این رو باید به عرف رجوع کرد و مصادیق مختلف را از حیث میزان تاثیرگذاری و ایجاد مقدمه احتمالی جهت وقوع اثم سنجید. مثلاً در فرض مذکور وقتی شخصی به دیگری یا مقدسات او توهین کند مقدمه ای بر توهین مخاطب دشنام خواهد بود. چه آنکه شارع حکیم به همین تناسب در قرآن کریم حکم به حرمت دشنام به مقدسات (بت پرستان) داده فرموده‌است «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ (انعام: ۱۰۸)» به معبود کسانی که غیر خدا را می‌خوانند دشنام ندهید، مبادا آنها نیز از روی ظلم و جهل، خدا را دشنام دهند...» بناء بر این مطابق قاعده غلبه «الظن يلحق الشيء بالاعم الغلب» آن چه که در عرف و در عالم خارج غلبه دارد این است که در صورت دادن دشنام به دیگران و یا تاسیس سایت قمار و شرط بندی احتمال وقوع اثم به دلیل تسهیل امر و ایجاد مقدمه به مراتب بیشتر از عدم وقوع آن است. بنابراین به دلیل غلبه احتمال وقوع اثم در عالم خارج و بر اساس عرف، رعایت جانب احتیاط لازم می‌آید.

با توجه به نقد و بررسی صورت گرفته می‌توان اذعان نمود؛ بر اساس اطلاق تعاریف فقها و اطلاق آیات و روایات، به نظر می‌رسد وقوع یا عدم وقوع معان علیه شرط تحقق اعانت بر اثم نباشد؛ مگر این که رفتار و عمل شخص حقیقی و یا حقوقی علی رغم آن که جوانب احتیاط را رعایت کرده و تقصیری از جهت کوتاهی و سهل انگاری متوجه او نباشد، منجر به اثم شود. در آن صورت صدق عنوان اعانت بر اثم پس از وقوع اثم و از حیث مشروط بودن آن بر قصد قابل بحث و تامل است؛ لکن قبل از وقوع اثم، اعانت بر اثم نخواهد بود، بلکه با رعایت همه جوانب مجرای اصل برائت است. مانند این که شخصی بازی رایانه ای را در بستر فضای مجازی با اخذ مجوزهای لازم از نهادهای مربوطه تولید و توزیع می‌کند و سیستمی جهت حذف پیام‌های قبیح تعبیه کرده و همه منافذ احتمالی وقوع اثم را مسدود می‌کند؛ لکن سیستم در لحظه ای از زمان دچار اختلال شده و توانایی حذف رفتار خارج از شئون شرعی و قانونی در آن زمان امکان پذیر نباشد، به نظر می‌رسد مسئولیتی از حیث حرمت اعانت تا قبل از وقوع اثم متوجه فرد نباشد. (محل بحث فقط پس از وقوع اثم و از حیث منوط بودن صدق عنوان اعانت بر قصد خواهد بود)

در نهایت مانند برخی از مسائل و قواعد فقهی نظیر قاعده ید در اثبات مالکیت که مصادیق مختلف باید جداگانه بررسی شده و در تعارض ایادی وجه اقوی برگزیده شود در این جا و نسبت به قاعده اعانت بر اثم نیز با توجه به عرفی بودن این قاعده باید مصادیق و موارد مختلف به صورت مستقل و جداگانه بررسی شده و با در نظر گرفتن همه جوانب اعم از لزوم احتیاط، وجود یا عدم وجود قصد نا مشروع، میزان اثر گذاری اقدام معین در امنیت روانی و اجتماعی جامعه و عامل درونی یا بیرونی مانع در تحقق اثم که بررسی آن توسط حاکم شرع صورت می‌گیرد، حکم به لزوم یا عدم لزوم ضابطه تحقق معان علیه در تحقق اعانت بر اثم نمود.

۷. نظر برگزیده

با توجه به آنچه گفته شد؛ در ارتباط با مشروط بودن تحقق معان علیه در اعانت بر اثم سه حالت می‌توان متصور شد؛

۱. اگر فردی قصد اعانت دیگری جهت انجام عمل حرامی را داشته باشد، ولی مرتکب فعل یا ترک فعلی که عرفاً اعانت غیر قلمداد شود، نشده باشد، محل بحث نبوده و اعانت بر اثم شکل نمی‌گیرد. زیرا صرف قصد گناه بناء بر روایات و قول فقها گناه نیست و این حقیقتی روشن و عقلی است که صرف قصد می‌خواری، می‌خواری نیست و صرف قصد زنا، زنا نخواهد بود. از این رو، اگر عقوبتی بر شراب خواری و زنا باشد بر صرف قصد آن‌ها بدون انجام آن اعمال بار نمی‌شود. (کلینی رازی، ۱۳۷۵: ۷۶۲)

۲. اگر فردی مقدمات فعل حرام دیگری را تسهیل نماید و معان، عمل حرام را انجام دهد. این فرض قدر متیقن در وقوع اعانت بر اثم است؛ زیرا نتیجه تحقق یافته است. دلیل عقل ناظر و موید

این مسئله است که انجام منکر و اعمالی که حرام و ناپسند است، قبیح است. تحریک دیگری و فراهم ساختن مقدمات برای انجام فعل ناشایست توسط دیگری نیز توسط عقل مذمت شده و قبیح خواهد بود. (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۳۰) حکم عقل به قبح انجام عمل حرام و کمک برای وقوع آن در شرع مورد تأیید است و مستند این حکم روایتی است که در کتب معتبر فقهی از جمله کافی مرحوم کلینی آمده است. از امام صادق (علیه السلام) روایت شده است که از سه نفر نزد امیر المومنین علی (علیه السلام) شکایت شد. یکی از آن‌ها مردی را نگه داشته بود؛ دیگری او را کشت و شخص ثالثی نظاره گر بود. حضرت (علیه السلام) قضاوت نمود به این که بیننده (دیدبان) چشمانش کور شود و کسی که ممسک و نگهدارنده بود در حبس بماند تا زمانی که بمیرد، و قاتل به قتل برسد و قصاص شود. (کلینی رازی، ۱۴۰۷: ۲۸۸)

۳. اگر فردی مبادرت و اقدام به کمک به غیر جهت رسیدن به مقصود خلاف شرع وی را داشته باشد، اما مباشر به هر دلیلی نتواند به مقصودش برسد؛ این فرض، محل بحث و اختلاف است. برخی از فقها صرف اقدام معین جهت یاری رساندن معان را در صدق اعانت کافی می‌دانند و بعضی دیگر از علما فرض اخیر را از مصادیق اعانت بر اثم نمی‌دانند.

هرکدام از دو نظر (لزوم تحقق نتیجه توسط معین و لزوم تحقق نتیجه توسط معان) دارای استدلالاتی هستند که در مباحث قبلی به آن‌ها اشاره شد و ایراداتی نیز بر آن وارد شد. به نظر می‌رسد بهترین راه حل برای رفع این اختلاف، با توجه ارتکاب جرایم و گناهان مرتبط با اعانت بر اثم در فضای مجازی، جمع بین دو نظر است. زیرا، با توجه به تمایزات فضای مجازی از فضای حقیقی، ممکن است نتیجه، فوراً واقع نشود. به طور مثال، ممکن است تحریک دیگری در فضای حقیقی به اقتضای محیط و افرادی که حضور دارند؛ موثر نباشد. اما آن تحرکات و تشویق‌ها منجر به انجام حرام در فضای مجازی شود یا ممکن است شخص محتوا تولید شده را انتشار دهد؛ اما مدت‌ها بعد ملاحظه شده و یا عملیات فریب و پیوند (link) مخربی را برای کلاهبرداری انتشار دهد و سال‌ها بعد منتج به نتیجه شده و برخی افراد مال خود را از دست دهند؛ در حالی که غالباً حصول نتیجه در فضای حقیقی آنی و فوری است. در این راستا می‌توان دو ضابطه ارائه داد:

۱. قصد و نیت اشخاص و علم و التفات آن‌ها نسبت به امکان وقوع اثم در عالم خارج

۲. عامل (بیرونی یا درونی) بازدارنده از وقوع اثم در عالم خارج

توضیح مطلب آن که چنانچه شخصی در راستای تقویت مباشر از ابتداء قصد تحقق فعل حرام توسط دیگری در عالم خارج را داشته باشد و مقدمات آن را تسهیل نماید؛ در این صورت بدون توجه به وقوع یا عدم وقوع معان علیه اعانت بر اثم نسبت به عمل وی صادق است. اما اگر قصد و عمل خلاف شرع در کار نباشد و یا مشکوک باشد اعانت بر اثم منوط به تحقق معان علیه خواهد بود. همچنین نسبت به ضابطه دوم اگر شخص با اراده خود و قبل از اتمام عملیات اجرایی توبه نماید و مباشر را از انجام عمل باز دارد؛ اعانت بر اثم محقق نمی‌شود؛ اما اگر عاملی بیرونی خارج از حیطه اراده فرد موجب

عدم وقوع اعانت در عالم خارج شود؛ مورد می‌تواند از موارد اعانت بر اثم قلمداد شود. در نهایت بررسی این ضوابط و تشخیص امکان اعانت بر اثم صرف نظر از تحقق معان علیه یا عدم تحقق معان علیه بر عهده محاکم شرعی خواهد بود. برای روشن شدن بحث دو مصداق از مصادیق اعانت بر اثم در فضای مجازی ذکر می‌شود:

فرض نخست: شخصی فیلم مستهجنی را تولید کند و یا سایت قمار و شرطبندی را تاسیس نماید و ابزار قمار را برای دیگران فراهم کند. این موارد فی نفسه اثم و حرام هستند؛ چرا که از مصادیق تشییع فاحشه و گناه است و هم فراهم‌کننده و تسهیل‌کننده بستر و فضا، جهت گناه افراد هستند. از این رو، علاوه بر اثم، مصداق اعانت بر اثم نیز خواهد بود. از آن جا که فضای مجازی دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که اعمال انسان با سهولت بیشتری در آن تحقق می‌یابد و زمان و مکان به شکلی که در فضای حقیقی جاری است در آن وجود ندارد. از این رو؛ اگرچه نتیجه به صورت آنی و فوری نباشد، اما تا زمانی که آن سایت توقیف یا منحل نشده است (عامل خارجی) و یا شخص پشیمان نشود (عامل درونی) هر لحظه امکان اعانت بر اثم و وقوع گناه در بستر آن درگاه می‌رود. از این رو بر اساس ضابطه اول، با توجه به قصد نامشروع تولیدکننده سایت قمار و شرطبندی در مثال مذکور، اعانت بر اثم منوط به تحقق نتیجه نخواهد بود.

فرض دوم: تولید کنندگان و سازندگان بازی‌های رایانه ای، اقدام به تولید بازی ای نمایند و قابلیت گفت و گو (چت) بین کاربران در آن بازی را هم تعبیه کنند و در صورت تعبیه می‌توانند تنظیمات نظرات (کامنت‌ها) و گفت و گو (چت)ها را به گونه ای تنظیم نمایند که متن، تصاویر و فیلم‌های خلاف شرع و اخلاق را که قبیح و مستهجن است حذف کند، اما این کار را انجام نمی‌دهد. در این فرض اگرچه هر لحظه امکان ارسال پیام‌های قبیح و مستهجن توسط کاربران وجود دارد، اما چنانچه علم و التفات سازنده و کوتاهی و سوء قصد وی محرز نباشد، تا قبل از تحقق نتیجه مسئولیتی برعهده سازنده محتوا نخواهد بود؛ چرا که نسبت به قصد و علم سازنده شک وجود دارد و در موارد شک و تردید باید به قدر متیقن اکتفاء نمود و قدر متیقن در اعانت بر اثم وقوع نتیجه همراه با قصد است که در مثال اخیر مشکوک فیه است.

بنابراین، برای حل اختلاف فقها و جمع ادله می‌توان گفت که ما نحن فیه از دو حیث قابل بررسی است: نخست آن که آیا اعانت بر اثم قبل از ارتکاب عمل توسط مباشر امکان تحقق دارد؟ در پاسخ می‌توان گفت اگر قصد نامشروع و ارتکاب عمل توسط معین محرز باشد؛ نظیر وب سائیتی که برای قمار تاسیس گردیده است؛ در هر صورت اعانت بر اثم قلمداد می‌شود. اما اگر احراز قصد مردد و مشکوک باشد؛ نظیر مثال تولیدکننده بازی؛ در هنگام شک باید به قدر متیقن عمل نمود و قدر متیقن در اعانت بر اثم تحقق نتیجه به همراه قصد نامشروع است. دومین نکته آن است که آیا مجازات اعانت بر اثم (اعم از تحقق نتیجه و عدم حصول نتیجه) امکان پذیر است؟ در جواب می‌توان گفت تشخیص صدق عنوان اعانت در موارد مختلف (خواه قبل یا بعد از تحقق نتیجه) بر اساس دو ضابطه ارائه شده و

عرف و به تشخیص حاکم شرع و قاضی عادل است و تشخیص مجازات (تعزیر) و نوع آن برعهده محکمه قضایی و حاکم شرع خواهد بود. نسبت به تحقق اعانت بر اثم و اعمال مجازات و مواخذه معین حاکم شرع مخیر است که باتوجه به مواردی از جمله شدت جرم و تبعات اجتماعی آن و سایر مسائل از قبیل مکان و فضای وقوع جرم (به ویژه با لحاظ تفاوت ماهوی بین فضای حقیقی و فضای مجازی) مورد را از مصادیق اعانت بر اثم دانسته و بدون در نظر گرفتن نتیجه مجازات متناسب را باتوجه به عمل شخص معین در نظر بگیرد و یا این که تشخیص دهد نیازی به عقوبت دنیوی ندارد، اما باتوجه به عمل و رفتاری که از معین سرزده و اعانت بر اثم محقق شده است، نیاز است که در هر صورت نسبت به عمل انجام شده توبه نماید و از تکرار آن پرهیز کند. به هر حال اعانت امری عرفی است. از این رو، هرگاه مومنین و عقلا عملی را یاری رساندن و کمک به دیگری بدانند اعانت بر اثم محقق می‌شود. بررسی عرف و تشخیص آن در هر مورد برعهده قاضی آگاه و عادل می‌باشد. این نظر در قوانین موضوعه و عرفی هم دیده می‌شود. قضات و محاکم قضایی می‌توانند بر اساس شدت آن اثم و یا جرم و با عنایت به حفظ نظم عمومی و پیشگیری از جرایم؛ معاونت نسبت به گناهان سنگین تر را مشمول مجازات بدانند چه این که در عالم خارج واقع شود یا واقع نگردد؛ مانند ارتشا و کلاهبرداری که از جرایم مطلق هستند.

شایان ذکر است نسبت به فرض اول که شخص فیلم مستهجنی را تولید می‌کند و یا سایت قمار و شرطبندی را تاسیس می‌نماید و موجب گمراهی شده و ابزار قمار را برای دیگران فراهم می‌کند، به نظر مکارم شیرازی این قبیل کارها از مصادیق روشن اعانت بر اثم است. (مکارم شیرازی، ۱۴۰۲/۳/۱۸) اما نسبت به فرض دوم (تولیدکننده بازی) فقها اختلاف نظر دارند. برخی از فقها معتقد هستند اگر این ترک فعل با علم و التفات بود، اعانت بر اثم می‌شود؛ ولی اگر توجه نداشت اعانت بر اثم نیست. (جوادی آملی، ۱۴۰۲/۳/۳) علوی بروجردی عقیده دارد مورد فرض از مصادیق اعانت بر اثم محسوب نمی‌شود و با رعایت شرایط امر به معروف و نهی از منکر در صورت تحقق منکر باید نهی از منکر شود. (علوی بروجردی، ۱۴۰۲/۳/۳) از نظر حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای «موارد، دارای اختلاف است.» (خامنه‌ای، ۱۴۰۲/۳/۲) به نظر می‌رسد؛ باتوجه به این که اعانت بر اثم امری عرفی و نسبی است؛ در موارد مختلف باید صدق عنوان اعانت را مورد بررسی قرار داد و این مهم (یعنی بررسی و تشخیص صدق عنوان اعانت و مواخذه مناسب در صورت لزوم) بر عهده حاکم شرع خواهد بود. موید این نظر آن است که برخی از فقها مجازات معین را (در هر صورت و مستقل از مجازات معان) از اختیارات حاکم شرع و محاکم قضایی (قاضی مجتهد عادل) دانسته‌اند. (نوری همدانی، ۱۴۰۲/۳/۲ و صافی گلپایگانی، ۱۴۰۲/۳/۲۱) این نظر را می‌توان به نوعی وجه الجمع نظرات فقهایی موافق و مخالف شرط تحقق نتیجه دانست.

نتایج

بر اساس آن چه عنوان شد، می‌توان نتیجه گرفت:

۱. اگر معین قصد ایجاد مقدمات فعل غیر را داشته باشد اما به هر دلیلی فعل حرامی از وی در عالم خارج واقع نشود، به لحاظ عقلی و با عنایت به اصول فقه اعانت بر اثم محقق نمی‌شود؛ چرا که مطابق موازین فقهی و اصولی حکم دایرمدار موضوع خودش می‌باشد و اگر موضوع و قیود آن منتفی شوند حکم شارع نیز منتفی خواهد شد
 ۲. اگر معین اثم را تشویق و تحریک به اثم نماید و مقدمات کار وی را تهیه کند، (خواه منجر به تحقق نتیجه بشود یا نشود) در صورتی که حاکم شرع و محکمه تشخیص دهد که مجازات معاون بر اثم به پیشگیری از تکرار آن عمل خلاف و گناه مشهود توسط وی و یا دیگران کمک می‌کند، یا شدت جرم و یا گناه به گونه ای است که برخورد با آن برای حفظ نظم عمومی و اخلاق حسنه ضروری است؛ می‌تواند برای مباشر و معاون مجازات متناسبی را در نظر بگیرد البته موارد مذکور در جایی است که گناه مشهود بوده و قابلیت مجازات دنیوی را دارا باشد.
 ۳. باتوجه به این که حرمت اعانت بر اثم با عنایت به عموم آیات (آیه دو سوره مائده معروف به آیه تعاون، آیه ۱۱۳ سوره هود و ...)، اطلاق روایات (به عنوان نمونه روایتی که در باب اعانت ظلمه پیش تر بیان شد)، دلیل عقل به عنوان مهم‌ترین مستند قاعده، بنای عقلا و حرمت ضرر و اضرار به غیر اثبات شده است و مجازات معینی برای آن در نظام تشریحی اسلام مقرر نشده است تعیین مجازات تعزیری به رای محکمه و شخص قاضی واگذار می‌شود.
- شایان توجه است که امر توبه، فراتر از جرم و مجازات بوده و به عمل شخصی درونی برمی‌گردد، که ممکن است به مرحله مجازات نرسد. از این رو معان و شخص معین اگر چه اثم در عالم واقع به وجود نیاید باز هم موظف به توبه و پشیمانی حقیقی هستند و در این جهت فرقی میان فضای حقیقی و فضای مجازی وجود ندارد.
- با توجه به این که گناه ممکن است اثرات منفی اجتماعی در بر داشته باشد، پیشنهاد می‌شود نسبت به آن دسته از اعمال خلاف شرع و اعانت کنندگان نسبت به آن‌ها که حقوق موضوعه و قوانین عرفی نسبت به آن‌ها ساکت هستند و با نظام اجتماعی و حفظ نظم جامعه پیوند عمیقی دارند با تدوین و تصویب آیین‌نامه‌های اجرایی و مواد قانونی برخورد مقتضی صورت گیرد، تا شاهد کاهش آسیب‌های اجتماعی مبتنی بر بی‌توجهی به دستورات و فرامین شرعی باشیم. از این رو پیشنهاد می‌گردد ماده واحده قانونی ای در ارتباط با معاونت بر اثم تدوین گردد بدین نحو که نسبت به فرضی که انجام گناه توسط معین سبب برهم خوردن نظم عمومی جامعه و اخلاق حسنه گردد جرم بودن آن منوط به تحقق نتیجه نباشد.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه الهی قمشه ای، (۱۳۸۷) قم: انتشارات نسیم حیات. چاپ اول.
- ابن منظور، ابوالفضل جلال الدین محمد بن مکرم بن علی. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. چاپ سوم. بیروت: دار صادر.
- احدی، سیف الله. فخعلی، محمد تقی. (۱۳۹۳). «پژوهشی در دلالت عبارت قرآنی لا تعاونوا علی الاثم و العدوان بر حرمت اعانت بر اثم و عدوان». آموزه‌های فقه مدنی. دانشگاه علوم اسلامی رضوی دوره ۱. شماره (۱۰) ۳-۳۰
- اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۸۶). حقوق جزای عمومی. چاپ هجدهم. تهران: نشر میزان.
- اردبیلی (محقق اردبیلی)، احمد بن محمد. (بی تا). زبده البیان فی احکام القرآن. چاپ اول. تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- افراسیابی، محمداسماعیل. (۱۳۷۶). حقوق جزای عمومی. چاپ دوم. تهران: انتشارات فردوسی.
- انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۱۱ق). مکاسب المحرمه. چاپ اول. قم: انتشارات دار الذخائر.
- بشیری، سعید. سید مصطفی ابطحی. علی مرشدی زاد. (۱۳۹۹). «نقش فضای مجازی بر وضعیت حوزه عمومی در ایران» فصلنامه مطالعات سیاسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد آزادشهر. دوره ۱۲. شماره (۴۸). ۹۳-۱۱۸.
- جوادی آملی، عبدالله. (استفتاء@javadidaftar@gmail.com)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۳/۳، تاریخ افتاء ۱۴۰۲/۳/۳.
- پیرمردیان، سیدمحمدرضا. (۱۳۹۴). «حرمت اعانه بر اثم و اعانه به ظالم در رسانه‌های خبری و مطبوعات از دیدگاه فقه اسلامی و با تأکید بر اندیشه فقهی امام خمینی (ره)». سپهرسیاست. دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم. دوره ۲. شماره (۵). ۶۱-۷۵.
- جوهری فارابی، ابونصر اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه. محقق: احمد عبدالغفور عطار. چاپ چهارم. بیروت: دار العلم للملایین.
- حسینی مراغه ای، سید میر عبدالفتاح. (۱۴۱۷ق). العناوین الفقهیه. چاپ دوم. قم: موسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- خامنه ای، سید علی حسینی. (استفتاء leader.ir)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۳/۲، تاریخ افتاء ۱۴۰۲/۳/۳.

خامنه ای، سید علی حسینی. (استفتاء leader. ir)، تاریخ استفتاء ۴/۴/۱۴۰۲، تاریخ افتاء ۲۷/۴/۱۴۰۲.

خوئی، سید ابوالقاسم. (۱۳۷۴ق). کتاب المساقاه. چاپ دوم. قم: نشر سیدالشهدا (ع).

_____ (۱۳۷۷). مصباح الفقاهه. چاپ اول. قم: انتشارات داوری.

دوزدزانی تبریزی، یدالله، (استفتاء duzduzani@yahoo. Com)، تاریخ استفتاء ۲۲/۵/۱۴۰۲، تاریخ افتاء ۲۶/۵/۱۴۰۲.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد بن فضل. (۴۰۴ق). المفردات فی غریب القرآن. تهران: دفتر نشر الكتاب.

زند اقطاعی، فاطمه. (۱۳۹۸). «بررسی فقهی و حقوقی اعانه بر اثم در فضای سایبر با راهبرد پیشگیری». دو فصلنامه تخصصی «مطالعات فقهی». جامعه المصطفی العالمیه. دوره ۲. شماره (۲) ۳۹-۶۱.

سیاح طاهری، محمد حسین و دیگران. حقیقت مجازی (درباره فضای مجازی چه بدانیم و چه بگوییم؟). (۱۳۹۶). تهران: مرکز ملی فضای مجازی.

سیستانی، سید علی حسینی، (استفتاء farsi@alsistani. org)، تاریخ استفتاء ۲۰/۳/۱۴۰۲، تاریخ افتاء ۲۸/۳/۱۴۰۲.

شاه محمدی، غلامرضا. (۱۳۹۵)، «راهبردهایی برای پیشگیری وضعی از آسیب‌های فضای مجازی» فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا، مرکز مطالعات راهبردی ناجا. دوره ۱۰. شماره (۲). ۱۴۴-۱۰۲.

شیخ الاسلامی، محمد علی. (۱۳۹۴). «واکاوی معنا و مفهوم اعانه بر اثم در آرای فقهایی امامیه». مطالعات اسلامی: فقه و اصول. دانشگاه فردوسی مشهد. دوره ۴۷. شماره (۲). ۱۵۸-۱۳۵.

صافی گلپایگانی، لطف الله، ((saafi@saafi. net)، تاریخ استفتاء از دفتر مرحوم صافی گلپایگانی ۲۱/۳/۱۴۰۲، تاریخ افتاء ۱۷/۴/۱۴۰۲.

طباطبایی، سید محمد حسین. (بی تا). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.

طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن. (۱۴۱۵ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. چاپ دوم. بیروت: موسسه اعلمی للمطبوعات.

عاملی جبعی، (شهید ثانی). زید الدین بن علی بن احمد. (بی تا). مسالک الافهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: موسسه معارف اسلامی.

علوی بروجردی، سیدمحمدجواد، (استفتاء info@alaviboroujerdi.ir)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۳/۳،

تاریخ افتاء ۱۴۰۲/۴/۱۲.

_____ (استفتاء info@alaviboroujerdi.ir)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۵/۲۰،

تاریخ افتاء ۱۴۰۲/۶/۲.

_____ (استفتاء info@alaviboroujerdi.ir)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۵/۲۱،

تاریخ افتاء ۱۴۰۲/۶/۲.

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۳). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران. چاپ نود و ششم. تهران: شرکت سهامی انتشار.

کلینی رازی، ابی جعفر محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی ط اسلامیة. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

کلینی رازی، ثقه الاسلام ابی جعفر محمد بن یعقوب. (۱۳۷۵). اصول کافی. مترجم: شیخ محمد باقر کمره ای. چاپ سوم. قم: نشر اسوه.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۲۴ق). حلیه المتقین فی آداب و السنن و الاخلاق. چاپ اول. قم: نشر ذوی القربی.

محسنی، مرتضی. (۱۳۷۵). حقوق جزایی عمومی. چاپ اول. تهران: چاپ احمدی.

محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۹۸). قواعد فقه بخش جزایی (۴). چاپ سی و هفتم. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۹۰). دانشنامه قرآن و حدیث. چاپ سیزدهم. قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۸). مجموعه آثار ط-صدر. تهران، صدر.

معرفت، محمد هادی. (۱۳۷۹). تفسیر و مفسران. قم: موسسه فرهنگی التمهید.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۴ق). کتاب النکاح. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).

_____ (۱۴۲۷ق). دائره المعارف فقه مقارن. چاپ اول. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).

_____ (۱۳۸۶). پیام امیر المومنین علیه السلام. چاپ اول. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

_____ (استفتاء pasokh@makarem. ir)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۳/۱۸، تاریخ افتاء ۳/۲۰/۱۴۰۲.

_____ (استفتاء pasokh@makarem. ir)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۳/۱۹، تاریخ افتاء ۳/۲۰/۱۴۰۲.

_____ (استفتاء pasokh@makarem. ir)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۵/۱۹، تاریخ افتاء ۵/۱۹/۱۴۰۲.

_____ (استفتاء pasokh@makarem. ir)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۵/۲۱، تاریخ افتاء ۵/۲۲/۱۴۰۲.

موسوی بجنوردی، سید حسن. (۱۳۷۷) القواعد الفقهیه. جلد اول. چاپ اول. قم: نشر الهادی.

موسوی بجنوردی، سید محمد. (۱۳۷۹). قواعد فقهیه. چاپ سوم. تهران: موسسه عروج.

_____ «قاعده حرمت اعانه برائتم و عدوان بارویکردی بر نظریات امام خمینی». فصلنامه علمی پژوهشی متین. پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی. دوره ۸. شماره (۳۳). ۳۹-۵.

موسوی خمینی (امام)، سیدروح الله. (۱۳۶۸). المكاسب المحرمه. چاپ سوم. قم: موسسه اسماعیلیان.

نجف پور اقایگللو، عزیز؛ اسلامی تنها، علی اصغر؛ پارسانیا، حمید. (۱۴۰۰). «مدینه فاضله مجازی چارچوب نظری حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی»، دوفصلنامه علمی دین و ارتباطات. دانشگاه امام صادق (ع). دوره ۲۸. شماره (۱). ۳۳۰-۳۰۵.

نجفی جواهری، محمدحسن. (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. چاپ هفتم. بیروت: دار إحياء التراث العربي.

نراقی، مولا احمد بن محمد مهدی. (۱۴۰۸ق). عوائد الايام فی بیان قواعد الاحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام. چاپ سوم. قم: الغدير.

نوری همدانی، حسین، (استفتاء istifta@noorihamedani. com)، تاریخ استفتاء ۱۴۰۲/۳/۲، تاریخ افتاء ۳/۲/۱۴۰۲

هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۳۷۸). بایسته های فقه جزا. تهران: نشر میزان.